

Konrád, a *másféle* ember

A valóság szimbolizált elemei Márai Sándor egyik regénytípusában

Jelige: maxy808

Tartalomjegyzék:

<u>I. Bevezetés</u>	3. oldal
<u>II. Az elemző tisztánlátás hangvétele</u> ¹ „Márai Sándor irodalma”	5. oldal
<u>III. Konrád, a „másféle ember”</u> ² A barátság, és a zárt tér értelmezési horizontjai.....	7. oldal
<u>IV. A „gyűlölködő szerelmes”</u> Konrád bosszúja.....	12. oldal
<u>V. „Mindent el akarok mondani. Azért jöttem.”</u> ³ Konfesszió a <i>Válás Budán</i> -ban, és a <i>Gyertyák csonkig égne</i> k-ben.....	16. oldal
<u>VI. „A tárgyalást megnyitom”</u> ⁴ Az „éjszakai bírók” ⁵ ítélete.....	23. oldal
<u>VII. „Senki sem tudta meg (...)”</u> ⁶ Háromszögek. Hertha, Krisztina, és Konrád típusa.....	30. oldal
<u>VIII. A zene és Konrád</u> <i>Nőies vágyak</i>	33. oldal
<u>IX. Összegzés</u>	35. oldal
<u>Bibliográfia</u>	37. oldal

¹ FÜZI László, *A Semmi közelében*, Pozsony, Kalligram, 2003, 140. o.

² MÁRAI Sándor, *A Gyertyák csonkig égne*k, Bp., Helikon, 2005, 44. o.

³ MÁRAI Sándor, *Válás Budán*, Bp. Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, 1993, 87. o.

⁴ *Válás Budán*, 91. o.

⁵ *Válás Budán*, 94. o.

⁶ *Gyertyák*, 21. o.

„Erősz nélkül nincs alkotás. Erősz természetesen nemcsak a szerelmes pillanat, hanem az a megszállottság, melynek árama nélkül nincsen közünk a munkánkhoz. (...) Nem igaz, hogy nem lehet szerelem nélkül élni. A vágy átalakulhat egy emberben testnélküli szemléletté. Szókratész és Kefalosz tudtak valamit erről. Erősz akkor igazán isteni, amikor szenvedélye már nem a testet, hanem a világ lényegét ragadja meg.”⁷

I. Bevezetés

Márai Sándor életművének recepciótörténete számos megközelítést kínál az olvasó számára, mégis fel kell tennünk a kérdést, vajon mi lehet az oka, hogy a – mára már világhírű – író évtizedekig a közönség viszontagságos megítélésére kárhajtotta?

A *Márai-szakerődalom* tekintélyes számú, körültekintő tanulmánya arról tanúskodik, hogy elemzői és kritikusai rendkívül sokféle olvasat keretében interpretálták már műveit azonban természetesen, találhatunk többféle megértést is, többféle értelmezéssel számolhatunk, „egy közülük a magunké.”⁸ A *gyertyák csonkig égnek* című remekműnek bizonyos aspektusai nincsenek mélyrehatóan feltárva, ezért érdemes arra vállalkoznunk, hogy újrazvizsgáljuk a regényt, és egy *másféle*, az eddigiekhez képest újszerű olvasattal próbálkozzunk, melynek során egészen új értelmezések tárulhatnak fel.

Az olvasat legmeghatározóbb komponense hipotetikus: a regény egyik főszereplőjének, Konrádnak érzelmi világából és kapcsolatrendszeréből következő nemi identitása *más*. Ezt a *másféleségét* kísérreljük meg igazolni, ha a Henrikkel való kapcsolatát alaposabban megvizsgáljuk, és az éjszakai párbeszédüket összehasonlítjuk más, témájában és elbeszélésmódjában hasonló dialógusokkal, mint, ugyancsak az író tollából született *Válás Budán*-ban, valamint Tolsztoj *Kreutzer szonátájá*-ban található.

A dolgozat a teljesség igénye nélkül vállalkozik rá, hogy az adott témában fellelhető szakszövegeket az új olvasattal összevesse, ennek eredményét a filozófia, a pszichoanalízis, az irodalomelmélet és az általános társadalmi, és etikai sík tükrében is röviden elemezze, ezáltal Márai Sándor írásait idézve, a korábbi megközelítésektől eltérő kiindulópontot keressen a mű befogadásához.

⁷ MÁRAI Sándor, *Napló 1943/44*, Bp., Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, 1993, 23. o. illetve 62.o.

⁸ LÖRINCZY Huba, *Világkép és regényvilág: újabb Márai-tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 2002, 191. o.

Elemzésünk Márai *barátságfogalmának* határait feszegeti Konrád és Henrik kapcsolatrendszerén keresztül, állandó figyelmet szentelve előbbi jellemének és cselekedetei esetleg mögöttes tartalmának. Márai Sándor személyét és életművét messzemenőig tiszteletben tartva törekszünk arra, hogy hipotetikus állításunkat igazoljuk, és az idézett szakirodalmat mindennemű torz megfeleltetéstől óvjuk.

II. Az elemző tisztánlátás hangvétele⁹

„Márai Sándor irodalma”

Tekintsük át röviden, melyek voltak a legfontosabb – főként irodalom- és esztétörténeti szempontból lényeges – jellemzői annak a kornak, melybe Márai Sándor született.

Az irodalmi életben 1890-ben következik be az a fordulat, amikor is a modernizmus kerül előtérbe, ám Magyarországon nem jelentkeztek határozott módon a pozitivizmus eszméi, a haladásba vetett pozitivist hitet *fékezte* a pesszimista, kiábrándult hangulat, erős maradt a romantika visszhangja.¹⁰

Balogh Magdolna mutat rá Kierkegaard, Nietzsche és Dosztojevszkij nyomán, hogy a *fékező erőt* minden bizonnyal az, az általánossá lett felismerés táplálta, hogy a kor válsága „nem csupán az egyes életszférák összeomlásában áll.” „Az Isten-eszme kiüresedése és a kereszténység válsága (...) alapján rendítette meg e kultúra teremtményének és hordozójának, az emberi személyiségnek a szabadságba, majd önazonosságba vetett hitét is.”¹¹

Az idézett rövid korrajzok azért kiemelkedően fontosak a dolgozat során, mert lényeges alkotóelemei lesznek az elemzésnek. Ezen kívül reménykedhetünk abban, hogy Márai valóság- és világlátása vizsgálatakor hangvételét idézve többé-kevésbé komplex képet kaphatunk a huszadik század valós, vagy szellemi történéseiről, hiszen a század az író „*a szeme előtt vonult el*”¹²

„A sallangmentes írás mestere [Márai – saját megjegyzés] (...) az általa felhalmozott hatalmas műveltséganyagban klasszikus és modern kori világ-és magyar irodalmi alkotók, nemzetközi tekintélyű gondolkodók szerepelnek, akiknek nézeteire gyakran hivatkozott, akiket ars poeticájuk alapján szellemi és ízlésbeli mesterének vagy éppen rokonának tartott.”¹³

A teljesség igénye nélkül, a naplók ívein megjelenő, orientáló mintaként szolgáló előkelő nevek a világirodalomból: Dante, Erasmus, Shakespeare, Goethe, Maupassant, Stendhal, Thomas Mann, Thomas Hardy, Csehov, Tolsztoj, Dosztojevszkij, Rilke, La Rochefoucauld, Giraudoux, Carlyle, Borges, Wilder, Hemingway, Pound, Mallarmé. A heterogénnek tetsző

⁹ *A semmi közelében*, 140. o.

¹⁰ SNOPEK, Jerzy, *A századforduló irodalma Lengyelországban és Magyarországon*, In.: BOJTÁR Endre, *Áttűnések*, Bp., Ballasi Kiadó, 1992, 172-173. o.

¹¹ BALOGH Magdolna, *Krízis és katarzis*, In.: BOJTÁR Endre, *Áttűnések*, Bp., Ballasi Kiadó, 1992, 254. o.

¹² *A semmi közelében*, 140. o.

¹³ CZETTER Ibolya: *Márai naplóinak nyelvi világa a retorikai alakzatok tükrében*, Bp., Akadémiai Kiadó, 2002, 22. o.

„művésztársaság” stílusfelfogásuk alapjegyeiben mutatnak hasonlóságot: a szűkszavúság, és a *sallangmentes* írás mesterei voltak, a végső pontosságra és a természetes kifejezésmódra törekedtek.¹⁴ Márai a magyar irodalomban Kosztolányit, Arany Jánost, és Krúdyt („csillagpor ragyog minden során”)¹⁵ tiszteli vezető helyen a naplók ranglistáján.

Az ismert szakirodalmak (lásd Bibliográfia) ismeretében megállapíthatjuk, hogy az elemzendő Márai műveken – a kor uralkodó eszméit kiegészítendő – erősen érezhető a hatása van Freud és Nietzsche gondolatainak. Erre utal Szegedy-Maszák Mihály: „sokat tanult Nietzschétől”,¹⁶ valamint Lőrinczy Huba is: „A nyomok Sigmund Freudhoz (...) vezetnek.”¹⁷ Márai maga, utóbbiról így ír: „A freudi elmélet zseniális lendülete és szépsége elbűvölt; az álomfejtést a század egyik legnagyobb jelentőségű felfedezésének tartom.”¹⁸ A Konrád személyével kapcsolatos hipotézist megkíséreljük a két „tanító” nézeteinek segítségével is igazolni.

A bevezetőben feltett nyitókérdésre a dolgozat teljes szövege alatt keressük a választ, és, birtokában az író elemzendő két regényéről (*A gyertyák csonkig égnek*, *Válás Budán*) vallott elmarasztaló kritikáknak, az összegzésben térünk ki rájuk részleteiben.

¹⁴ Márai naplóinak nyelvi világa a retorikai alakzatok tükrében, 22. o.

¹⁵ MÁRAI Sándor, *Napló 45/57*, Bp., Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, 1990, 77-78. o.

¹⁶ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Márai Sándor*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1991, 38. o.

¹⁷ *Világkép és regényvilág*, 203. o.

¹⁸ MÁRAI Sándor, *Egy polgár vallomásai*, Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, Bp., 1990, 282. o.

III. Konrád, a „másféle ember”¹⁹

A barátság, és a zárt tér értelmezési horizontjai

„A barátság szigorú emberi törvény. A régi világban ez volt a legerősebb törvény, erre épültek fel nagy műveltségek jogrendszerei. (...) a barátot meg lehetett ölni, de a barátságot, mely a gyermekkorban szövődött két ember között, talán még a halál sem öli meg.”²⁰

Amennyiben úgynevezett „tisztá” érzelmekről van szó. A „tisztá” fogalma alatt azt értem, hogy a vonzalom pusztán lelki érzelem, és nem testi vágy.

A fenti idézet Márai Sándortól származik és természetesen a barátságról szól. A szerző *A gyertyák csonkig égnek* című regényének többszöri olvasása után egy igen érdekes elemet vélhetünk felfedezni a sorok között: az egyik főszereplő, Konrád heteroszexualitása véleményem szerint megkérdőjelezhető és megkérdőjelezendő. Ez irodalmi szempontból miért értelmezési változás? Több utalást találunk a regényben arra nézve, hogy az említett figura a férfiak (konkrétan egy férfi) iránt vonzódik, amelyek az ellenkezőjét bizonyítanák. „ (...) Ez a legnagyobb csapás, mellyel a végzet embert sújthat. Vágy, másnak lenni, mint aki, és ami vagyunk: ennél fájdalmasabb vágy nem éghet emberi szívben.”²¹

Bár Szegedy-Maszák szerint a szerelmi háromszög pusztán háttér,²² a mi olvasatunkban kulcsfontosságú szervezőelem lesz. A regény cselekménye meglehetősen összetett, mégis csupán két meghatározó komponense van, a főszereplő férfiak, Henrik és Konrád érzelmei, valamint az élettörténetük (melynek szerves része a szerelmi szál). Kettejük barátságának kezdete a *serdülőkorba* nyúlik vissza. Ez a tény az egyik kulcspontja annak a gondolatmenetnek, amely a fejezet fő kérdését fölvetette. Hadd idézzünk ismét Máraitól: „A barátság természetesen más, mint a beteges hajlamú emberek dolga, akik az egyneműekkel keresnek valamilyen torz kielégülést. A barátság Erószának nem kell test... inkább zavarja, mint izgatja. De mégis Erósz. Minden szeretet, minden emberi kapcsolat alján Erósz él.”²³ Mint köztudott: Erósz a szerelem és a szexuális vágy Istene a görög mitológiában.

A világ- és a magyar irodalomban is találunk példákat a serdülőkorban lévő kamaszok különleges kapcsolatrendszerére, és ezek esetlegesen torzult aspektusaira; Györffy Miklós

¹⁹ *Gyertyák*, 44. o.

²⁰ *Gyertyák*. 116. o.

²¹ *Gyertyák*, 110. o.

²² SZEGEDY-MASZÁK, Márai Sándor, 119. o.

²³ *Gyertyák*, 90. o.

hívja fel a figyelmet az Ottlik művel – *Iskola a határon* – történő rokoníthatóságára.²⁴ A regény szereplői a tinédzserkor elején állnak, előttük az élet, de a sors egy olyan zárt és idegen térbe zárja őket, amely óhatatlanul rányomja bélyegét kapcsolatrendszerükre és személyiségükre. Márai zendülő kamaszai a felnőttek idegen, világháborús világa elleni ösztönös tiltakozásul építik fel maguknak azt az „üvegburát, amely alatt el tudnak rejtőzködni, s az üvegen át keserves fintorral bámulni a másik világra”.²⁵ A fiatal fiúk katédiskolai korának ábrázolása tematikai rokonságot mutat még Musil *Törlessével*, de még inkább Szabó István és Dobai Péter *Redl ezredesével*,²⁶ ahol szintén a katonaiskola háttere előtt a fiúk barátságképe fontos része a kamasz nemi érése ábrázolásának. Márai egy beszélgetésében így szól Musiról: „egyike az igazán kiváló korunkbeli íróknak.”²⁷

A zárt tér (iskola, kaszárnya, stb.) szimbólumai misztikus jellegűek is lehetnek, a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem oktatási segédanyagai „zárt tér” szimbólumai közt nézhetünk utána a szóban forgó aspektusnak. Az itt olvasható, megannyi szimbólum közül a *tojás* mint *iskola*, vagy *katonai nevelőintézet* megfeleltetést tartjuk szükségesnek kiemelni.

A tojás az *intimitás-szimbólumok* közé tartozik. Alapjelentése a zárt térben nyugvó életerő, amely adott esetben fejlődni kezd. Rokon képzet tehát a maggal, a dióval és a többi hasonló jelképpel, de nem túl merész rokonítani az oktatási intézményekkel is; a jelképiség lényege, hogy egy szilárd héj őriz egy fejlődőképes csírárt. Minden kultúrában a megújulás rítusaihoz kapcsolódik. A tojás a személyes életerő, a *lélek* jelképe, ebben az értelemben jelenik meg a testvérré fogadás rítusaiban. Egy moldvai szokás szerint a húsvét utáni héten, leginkább a fehérvasárnap (,mátkáló vasárnap) nagymisét követően, az egymással szoros, életre szóló baráti kapcsolatra lépő, egymás ,mátkáivá” (,vésárjáivá”, ,vérjeivé”, ,keresztjeivé” stb.) váló 10–12 év körüli lányok vagy fiúk tojásokat ütöttek össze (,csoknyálás”), ami a testvérré fogadás szimbolikus rítusa volt.²⁸

Azért tartjuk fontosnak ennek a szimbólumnak bemutatását, mert a tojás-szimbólum által rávilágíthatunk arra a zárt térben kialakuló, egészen egyedi kapcsolatteremtésnek egy aspektusára, amely, ha azonos nembeliek alkotják a „tojás belsejét”, akkor ez kivételes esetben kamaszos, homoerotikus viszonyt eredményezhet. Ideillőnek gondolhatunk egy irodalmi összefüggést; a Nádas Péterről szóló szakirodalom a *Párhuzamos történetek* című

²⁴ GYÖRFFY Miklós, *A magyar elbeszélő szövegek*, Pozsony, Kalligram, 2004, 132. o.

²⁵ MÁRAI Sándor: *Zendülők. Féltékenyek. A Garrennek műve regényciklus első része*. Budapest, 1995, 78. o.

²⁶ Györffy, 187. o.

²⁷ FURKÓ Zoltán, *Márai Sándor üzenete*, Budapest, Püski kiadó, 1990, 24. o.

²⁸ <http://film.sapientia.ro/uploads/oktatas/segedanyagok/10.A%20zart%20ter%20archetipusa.pdf>

alkotás kapcsán tárgyal hasonló témát jelesen a kamaszos egyneműekhez való vonzódásról és a meleg érzelmek megjelenéséről.²⁹ „Az összes történetben közös – írja egy másik tanulmány Nádasról –, hogy bennük a szereplők mindig testileg is jelen vannak. A testük állandóan jelez valamit, nemcsak a szexuális vágyaikat, hanem minden egyebet, ahogy az valójában is történik. Ez Nádas korábbi műveiben is így volt, most még radikálisabban így van.”³⁰

Konrád és Henrik tízévesen találkoztak egy katonai nevelőintézetben, a regény erről így fogalmaz: „Első pillanattól együtt éltek, mint az egysejtű ikrek az anyaméhben (...) Barátságuk komoly és szóltan volt, mint minden nagy érzés, mely az életre szól. S mint minden nagy érzésben, ebben is volt szemérem és büntudat. Az ember nem vehet el büntetlenül egy embert a többiektől.”³¹ Ez az a *bűn*, amelynek Konrád egész életében hordozója lesz, és ezen kívül olyan beteljesületlen szerelemmel vegyülnek az érzései, amely több évtizedes kóborlást és magányt eredményez. A kisajátítás vágya és az önzés az első jelek, melyek az elszigetelt életet hirdetendők.

A katonai nevelőintézet homogenizáló közegében megnő a valószínűsége, hogy az arra hajlamos fiatalok azonos neműekkel alakítsanak ki (általában ideiglenes) kapcsolatot. Természetesen a legmélyebb barátságok is fakadhatnak ilyen helyzetekből melyeket az együtt átélt viszontagságok, és a közös élmények eredményeznek. De gondoljunk a börtön vagy a hadsereg, esetleg sportsapat tagjainak hosszú összezártságára, amikor szexuális vágyaik hónapokig (gyakran évekig) nem nyernek beteljesülést, esetenként szélsőséges, torzult viszonyokat eredményezhetnek. A már említett *Iskola a határon*, és a világirodalmi kitekintés, Musil regénye, a *Törless iskolaévei* példa a jelenségre (hiszen „Henrik és Konrád olyan katonaiskolában nevelkedett, mint Törless”³²).

Henrik és Konrád kapcsolatát kezdetben kölcsönösen viszonzott érzelmek jellemezhetnék, de Henrik első megnyilatkozása kettejük viszonyát „csupán” *barátsággént* jelöli meg viszonyukat. Ez a kapcsolati státusz két ember közt a legszorosabb kapocs, ám természeténél fogva kizárja a testi aspektust, a szerelmes többletérzelmeket. Ezzel arra kívánunk utalni, hogy kapcsolatuk korai szakaszában már megjelenik a viszonzatlanság; egyértelmű, hogy a Tábornok „tisztá” érzelmeit, a „hátsó szándék” nélküli barátság vezérli, míg Konrád (a rá

²⁹ ALMÁSI Miklós: Az óriásregény – Nádas Péter: Párhuzamos történetek

³⁰ KÁROLYI Csaba: Ecce Homo (ÉS XLIX. évfolyam 46. szám, 2005. november 18)

³¹ *Gyertyák*, 32. o.

³² Szegedy-Maszák: *Márai Sándor*, 121. o.

jellemző zárkózottsággal) nem nyilatkozik. Az akkor még viszonzott kapcsolat státuszára Márai konkrét kifejezésekkel utal, mikor Henrik hazaviszi bemutatni barátját: „Előző este szívdobogva aludt el: olyan volt az egész, mint egy eljegyzés(...) A francia mama(...) aztán ezt mondta Nininek, és mosolygott: - Végre egy jó házasság. De Nini nem mosolygott.(...) Már csak közös néven emlegették őket, mint a házasságokat. *Henrikék*.”³³ A felsorolt idézetek halmazában a mindent uraló elem a közös nevező: *házasként* tekintenek rájuk. Szinte kivétel nélkül *mindenki*. Az egyetlen kivétel a racionális és egyben legszerethetőbb figurája a regénynek, Nini, a dajka.

Nagyon fontos tisztáznunk: nem látom indokoltnak kapcsolatuk azon részét vizsgálni, hogy vágyaik öltöttek-e testi formát: a regényben nem találunk erre utalást. Sőt kapcsolatuk kezdetén éppen a vágyak háttérbe szorítása dominál. De a kamasz, s még inkább a felnőtt Konrád – cselekedetei által megismert – személyisége felkelti a gyanút, hogy a cseperedő ifjú vonzódása a Tábornok iránt meleg érzelmekkel telt lehetett.

Ha megfigyeljük a két szereplő eltérő vonásait, kivétel nélkül igazolják a feltevésemet. Szerepük hasonló a két nem különbségeiben megjelenő (férfi-női) szerepekhez.

Henrik nem véletlenül a Tábornok, nem véletlenül ő a parancsokhoz, rendszabályokhoz ragaszkodó ízig-vérig katona. Nem az a típusú ember, aki akár egy milliméternyi tévedést, aki egy picit szubjektivitást, hajlékonyságot is megengedne magának. Henrik a merev, objektív katona archetípusa.

Vele ellentétben Konrád nem való katonának. Erre Henrik apja is utal,³⁴ de fia is érzi. Erre Szegedy-Maszák és Györfy Miklós is rámutat, „álarcként öltötte magára azt, amit Henrik valódi, saját arcként viselt,”³⁵ „*Más* akart lenni, mint amilyen volt.”³⁶ Konrád kevésbé rendelkezik a klasszikus férfitulajdonságokkal, mint a Tábornok, és miután mégiscsak két katonatanoncról van szó, elgondolkodtató, hogy nem nőies figura-e, mert nőies tulajdonsággal azonban bír: a zene fanatikus imádata, a zongorajáték, és az, hogy ezt csupán egy női (!) szereplővel, Henrik édesanyjával tudja megosztani. Tisztában kell lennünk vele, hogy a leszűrt gondolatok nem vezetnek egyenes úton az alapgondolat irányába (hiszen más kontextusban a zeneszeretet nem kapcsolható össze ilyen formában a homo-szexualitással), és talán túlzónak hatnak, de mi Márai sugalmazását idézzük csupán, az ő alkotása ez a radikális figura. Az alkotói én femininitása nem idegen észrevétel a magyar szépirodalomban.

³³ *Gyertyák* 35-36. o.

³⁴ *Gyertyák* 44. o.

³⁵ Szegedy-Maszák: *Márai Sándor*, 121. o.

³⁶ Györfy, 189. o.

Gondoljunk csak Bíró Lajos *A fiatal Ady Endre* című írására,³⁷ amelyben a költőt femininnek nevezi. A magyar Pimodánt olvasva, igazoltnak látom a feltevést, Ady a műben így fogalmaz: „Asszonylélek vagyok, *âme féminine*, ma is, amikor nem futkosok többé hisztériás sírással Budapest, Párizs és Róma háromszögében.(...) Mert ott kezdődött az én tragédiám, hogy fiatal és asszonyosan hiú vagyok, amióta eszmélek.”³⁸ Persze mindez szoros összefüggésben van a század eleji társadalmi szerepek – pl. a nemek - újraértelmezésével.

A regény főszereplői közötti kapcsolatban Henrik rendelkezik az igazán a férfias attribútumokkal, míg Konrád személyisége egészen feminin: jóval álmodozóbb alkat, gyakorlatilag egész életében eltartott volt – szülei és a tábornokék által – tehát ez is azt a tézist támasztja alá, amely Konrád férfiakhöz való vonzódásának irányába mutat.

Kapcsolatuk három nagyobb szakaszra bomlik:

- a serdülőkori viszonyukra már utaltunk
- a felnőtt kapcsolatukra, most készülünk kitérni,
- az utolsó szakasz pedig csupán két idős ember évtizedek után bekövetkezett találkozásának néhány órája. De alkalmas arra, hogy összegzően értékelhessük a visszatekintést is.

³⁷ BÍRÓ Lajos: *A fiatal Ady Endre*, In.: Nyugat, 1919, 4-5.szám

³⁸ ADY Endre, *A magyar Pimodán, Vallomások és tanulmány*, VI, In.: Nyugat, 1908, 4.szám

IV. A „gyűlölködő szerelmes”

Konrád *bosszúja*

„S ha odaadja egy ifjúkor minden bizalmát, egy férfikor minden áldozatkészségét, s végül megajándékozza a másikat a legtöbbel, amit ember adhat embernek, a vak, a föltétlen, a szenvedélyhez bizalommal, s aztán látnia kell, hogy a másik hűtlen és aljas, van-e joga megsértődni, bosszút követelni? S ha megsértődik, ha bosszúért kiált, barát volt-e ő, a megcsalt és elhagyott?”³⁹

A felnőtt szakaszt a *bosszúálló* Konrád tulajdonságai uralják. Tisztában kell lennünk a szó súlyával, de gondoljunk csak újra a feltevést: miért ne tekinthetnénk cselekedeteit bosszúnak? A gyengéd érzelmekkel telt Konrádnak talán nem lehetett nagyobb fájdalma annál, mint hogy a szeretett Henrik nőt hoz a házhoz, sőt feleségül is veszi. Ez a szakasz már egyértelműen mutatja a két férfi érzelmeinek ellentétét. Henrik egyértelműen a barátság szintjére „redukálja” a viszonyt, ráadásul meg is házasodik, Konrád csupán körülöttük legyeskedik, és miután barátra vágyik (hiszen Henrikhez ő nem csupán barátként viszonyul), ezt a feleségben, Krisztinában találja meg. Itt utalnunk kell egy nagyon erős disszonanciára, amelyet a regény olvasása során fedeztem fel: egyetlen szó sem esik arról, hogy megcsalta-e urát a feleség a szó klasszikus értelmében. A mi olvasatunkban Krisztina csupán eszköz a *bosszúra*, Konrád legfeljebb csak mint barát tekint rá, de ezt sem kell megalapozottnak tartanunk. Fontos tény, hogy Krisztina éppúgy vágyott Konrád társaságára, mint a férfi a nőére. A nő személye érezhetően áthatja az imént tárgyalt szakaszt, izgalmas kérdés belegondolni, hogy vajon az ő szemszögéből hogyan zajlottak az események. Nem zárhatjuk ki értelmezésünkől azt a lehetőséget, hogy a hölgy csupán passzív elszenvedője a történeteknek, ugyanakkor indokolatlan megnyilatkozás lenne Krisztina tudatlanságát feltételezni.

Nem mehetünk el szó nélkül a mellett a tény mellett, hogy Konrád magatartása egyáltalán nem az elvárt, sőt azzal homlokegyenest ellenkező. *Bosszúálló*. Henrik, néhány évtized múlva így vall erről az időszakról barátjának: „Gyűlöltél, s ez éppen olyan erős kapocs, mintha szerettél volna. Miért gyűlöltél?... Volt időm, iparkodtam ezt az érzést megérteni. Soha nem fogadtál el tőlem pénzt, sem ajándékot, nem engedted, hogy igazi testvériség legyen ebből a barátságból, s ha nem vagyok túlságosan fiatal abban az időben, tudnom kellett volna, hogy ez a jel gyanús és veszélyes. Aki nem fogad el részleteket, valószínűleg *mindent* akar, az

³⁹ Gyertyák, 91-92. o.

egészet.”⁴⁰ A szavak mögött egyértelműen érzékelhető Konrád vonzódásának visszautasítása, és talán ez vezette őt a *bosszúra*: elcsábítja barátja feleségét.

A regény nem ad utalást sem pro, sem kontra arra nézvést, hogy Konrád és Krisztina szexuális viszonyban álltak-e egymással, de a könyv modalitása alapján, amiről nem esik szó a narrációban, az nem történt meg. Ez bizonyítja, hogy Konrád viszonzatlan szerelme oda vezet, hogy elcsábítja Krisztinát Henrik mellől. Ez az egyik kulcsfogalom. Hogy pusztán *elcsábítja, időt* tölt vele. S mint tudjuk, az idő az egyik legdrágább kincs az ember életében: az elpocsékolt *idő* a legnagyobb veszteség. Ezt az *időt* lopja el Konrád. A szökése után eltelt nyolc év, amely alatt a házastársak még csak nem is találkoznak, egyértelműen a hűtlen barát viselkedésének következménye.

A viszony lezáró, értékelő, elemző, vallomásszerű utolsó szakasza a kapcsolatuk szempontjából két dologért kiemelkedően fontos: itt esik szó az elmúlt korszakról, valamint rendkívüli hatását érezhetjük az eddig leírtaknak. A két idős úr találkozásánál (negyvenegy év után!) esik szó a regény egyik legmeggrázóbb jelenetéről (vadászat-jelenet), amikor két nézőpontot ismerhetünk meg. Az egyik nézőpont Henriké, akinek csupán az ösztöne súgja, hogy *célkeresztben* van, a másik nézőpont Konrádé, aki ezzel a tettel pontot tehetne a viszonzatlan szerelmi viszony végére. „Barátok voltunk, s ez a szó telítve van olyan értelemmel, melynek felelősségét csak a férfiak ismerik. S meg kell ismerned most ennek a szónak teljes felelősségét. (...) Barátok voltunk, s *nincs semmi az életben, ami kárpótolni tud egy barátságért*. S az önmérsztő szenvedély sem tudja azt az emberi örömet nyújtani, amit egy szótlán és tapintatos barátság ad azoknak, akiket megérint erejével. Mert ha nem vagyunk barátok, te nem emeled reám a fegyvert akkor reggel az erőben, a vadászatban. S ha nem vagyunk barátok, én nem megyek el másnap a lakásodra, ahová soha nem hívtál, ahol a titkot őrizted, a gonosz és érthetetlen titkot, mely megfertőzte barátságunkat.”⁴¹ Gyilkolni azonban nem pusztán verbálisan lehet. A regény utalása két félmondata a Tábornok igazát bizonyítja, mely szerint Konrád meg akarta ölni őt: „Azért mentél oda [t.i. *a trópusokra – saját megjegyzés*], (...) hogy megölj magadban? – Igen mondta nyugodtan Konrád. – Sikerült? – Már öreg vagyok.”⁴² Tehát nem egy, hanem kettő „gyilkossági kísérlet” is feltételezhető, azonban mindenik valósága titok marad. Konrád *mássága* a „gonosz és érthetetlen”⁴³ titkokban rejlik. „A valóság annyi volt, hogy te engem huszonkét éven át

⁴⁰ Gyertyák, 109. o.

⁴¹ Gyertyák, 115. o.

⁴² Gyertyák, 65. o.

⁴³ Gyertyák, 115. o.

gyűlöltél, azzal a szenvedéllyel, amelynek hőfoka már csaknem a nagy kapcsolatok izzására emlékeztet – igen a *szerelemre*. Gyűlöltél, és ha egy érzés, egy szenvedély teljesen eltölt egy emberi lelket, a lelkesedés mellett mindig a *bosszúvágy* is füstöl és parázslik az ilyen máglyarakás alján...”⁴⁴ Henrik „halált érdemlő bűne” csupán annyi, hogy van. „Az ember nem azzal vétkezik igazán, amit mond vagy cselekszik; az ember azzal vétkezik eredendően, hogy van. Ezt nem tudjuk megbocsátani.”⁴⁵

Roland Barthes nyomán a szerelmes beszédet, cselekvést *alakzatnak* tekintjük.⁴⁶ „A ’discursus’ (beszéd) szó eredetileg annyit jelent, mint ide-oda futkosni, s valóban lótás-futásról, „lépések megtételéről”, ármánykodásról van szó. A szerelmes, legalábbis képzeletben, ide-oda futkos, újabb és újabb lépéseket tesz, ármánykodik önmaga ellen. Beszéde mindig csak apró, véletlenszerű események kiváltotta nyelvi rohamokban jelenik meg. Ezeket a beszéd-töredékeket nevezhetjük gimnasztikai vagy koreográfiai értelemben *alakzatoknak*.⁴⁷”

A *Gyertyák csonkig égne*kben több ilyen alakzat is megjelenik, melyek Konrád gyengéd érzéseit hivatottak igazolni. Ezek megfeleltetését a következőkben az alábbi képlet segítségével tesszük: *alakzat megnevezése*, magyarázat, az alakzat megjelenése a regényben.

- *Kék frakk és sárga mellény*: Minden olyan öltözék által kiváltott vagy fenntartott vonзалom, amelyet a szerelmes hordott a szerelmi találka során, vagy amelyet a szeretett lény elcsábításának szándékával visel. *Gyertyák*: Márai utalásokat tesz rá, hogy az éjszakai találkozás tiszteletére Henrik és Konrád is különleges ruhát öltött.⁴⁸

- *Ez nem mehet így tovább – Elviselhetetlen*: A szerelmi szenvedések felhalmozódásának érzése az alábbi felkiáltásban robban ki „Ez nem mehet így tovább!” *Gyertyák*: „Bizonyosan tudtad és érezted, hogy nem tehettem más, ez volt a dolgom.”⁴⁹

- *A szerelem bizonyítéka*: „feláldozom neked Képzeletvilágomat – miként egykor a haját ajánlották fel.”⁵⁰ Konrád a *Gyertyák*-ban hasonlóképp áldozza fel művésztudását a katonaságért. Az idézett szerelmes beszéd-töredékek jelentős mértékben rokoníthatók Barthes nézeteivel, így a bekezdésben foglaltakat tekinthetjük bizonyító erejűnek.

⁴⁴ MÁRAI Sándor, *A Gyertyák csonkig égne*k, Bp., Helikon, 1998, 79. o.

⁴⁵ *Napló* 43/44, 49. o.

⁴⁶ BARTHES, Roland, *Beszéd-töredékek a szerelemről*, Budapest, Atlantisz, 1997, 15. o.

⁴⁷ *Beszéd-töredékek a szerelemről*, 15. o.

⁴⁸ *Gyertyák*, 1998, 40-46. o.

⁴⁹ *i. m.*: 62. o.

⁵⁰ *Beszéd-töredékek a szerelemről*, 133. o.

Még egy érdekességre kívánom felhívni a figyelmünket, amely a regény egyik legfontosabb üzenete: a férfi *az ember*. A nő *csak nő*. Tehát ez értékkülönbség – a társadalmi szerep értelmezése. Márai szó szerint így fogalmaz: „Ezt az érzést csak a férfiak ismerik. Barátság a neve.”⁵¹ Ez a hangvétel arra utal, hogy egyfajta teljesség, amely a műben sajátos módon, de végig jelen van, csupán férfiak között is működhet. A teljesség fogalma alatt az adott kontextusban azt értjük, hogy az érzelmi paletta szinte minden szegmensét a két férfi egymással élte meg. Tökéletes, szokatlan viszony volt ez a klasszikus férfias férfi és a nőies férfi között. Amennyiben ezt az elmúlt oldalak alátámasztották, igazoltuk Konrád, Henrikhez fűződő érzelmeit, mely a barátság – szerelem – gyűlölet háromszöget járta körbe. Ez a viszony *másféle*, a nők és férfiak között működő évezredes kapcsolatrendszer kiforgatása; homoerotikus aspektus beemelése a regénybe.

⁵¹ Gyertyák, 54. o.

V. „Mindent el akarok mondani. Azért jöttem.”⁵²

Konfesszió a *Válás Budán*-ban, és *A gyertyák csonkig égnek*-ben

A fejezet címe mind az idézett regényben, mind *A gyertyák csonkig égnek*-ben kulcsmondat. Erre kívánjuk felfűzni azt a gondolatmenetet, mely által reprezentálódni látom az életem át tartó barátság szimbolikus megjelenését Márai Sándornál.

Mint az előzőekben már megvizsgáltuk a Tábornok és Konrád barátságának problematikáját *A gyertyák csonkig égnek* kapcsán, a következőkben az elbeszélő módot a monológ és a csonka dialógus tükrében vizsgáljuk. Mindkét regény arany metszetében (*aurea sectio*)⁵³ történik stílusváltás az elbeszélés módjában; az addig mindent tudó narrátor helyébe a Tábornok monológja lép. Márai bravúros megoldását többek közt azért tartjuk indokoltnak, és megalapozottnak, mert a cselekmény szempontjából adekvát, hogy a múlt eseményeit belső monológként és narratív elbeszélésként ismerjük meg, míg a – mindkét regényben megtörténő – találkozást és eszmecserét a két barát közt a monológ dominanciája jellemzi. Az egyszemélyes memoár elsődleges célja kétségkívül egy, a résztvevők számára életbevágó kérdés tisztázása, másodlagos célja egyfajta vallomás, konfesszió, mely – a szó elsődleges jelentése alapján – az ókori rómaiak óta az alperes vagy a vádlott beismerő vallomása. A konfessziót, tevő felet elítéltnek tekintették, s kötelezettsége lerovására kényszeríthették, és ez esetben, büntetőperben ennek alapján is meg kellett hozni az ítéletet.⁵⁴

Az *Egy polgár vallomásait* olvasva jutunk arra a következtetésre, hogy Márai Sándor nyíltan jelzi az európai hagyományokhoz, a *Confessiones* és a *Confessions* szerzőjéhez, azaz Szent Ágostonhoz és Rousseau-hoz való kapcsolódását,⁵⁵ hiszen a cím, valamint a könyv utolsó lapján megjelenő: *vége a vallomásnak* erre utal.

Olvasatunkat és a dolgozat alappilléreit szem előtt tartva indokolt, hogy a két regény azonos cselekményfázisában – monologikus elbeszélésként – végbemenő *vallomást*, mint a regénybe beemelt új műfajt külön megvizsgáljuk.

⁵² *Válás Budán*, 87. o.

⁵³ ÉLESZTŐS László- ROSTÁS Sándor, *Magyar Nagylexikon* II. kötet, Bp., Magyar Nagylexikon Kiadó, 1997, 295. oldal szerint az arany metszés egy adott szakasz két olyan részre osztása, amelynél a szakasz hossza úgy aránylik a nagyobbik metszethez, mint a nagyobbik metszet a kisebbikhez. Közelítő értékei 8:5 ill. 5:3. Az arany metszés a formalista esztétikában önmagában esztétikai értéket hordozó, tökéletes arányként számon tartott művészeti-esztétikai kategória.

⁵⁴ *Magyar Nagylexikon*, V. kötet, 569. o.

⁵⁵ Szávai János: *A Kassai dóm: közelítések Márai Sándorhoz*. Pozsony, Kalligram, 2008, 86-87. o. (a továbbiakban: *Kassai*)

A *konfesszió* az önéletrajz sajátos formája, az elbeszélő saját lelki életét, törekvéseit, világfelfogását reprezentálja. Hangnemét tekintve elmélkedő jellegű, stílusában részletes, elbeszélői attitűdje őszinte. A *gyertyák csonkig égnek*-ben megjelenik egy látens módon jelen lévő vallomás – Krisztina naplója – azonban Szávai János mutat rá, hogy „a vallomásos naplónak, a regény felfogása szerint nincsen létjogosultsága. A tábornok véleménye ugyanaz, mint Blaise Pascalé, amikor azokról szól, akik önismeretről értekeznek: „Micsoda ostoba szándék, önmagát akarja ábrázolni?”^{56 57} Talán ebben kereshetjük az okát, miért égeti el Henrik felesége naplóját.

A két regény összehasonlítását többek közt megalapozó cselekményelem: a főszereplők barátságának feltehetően utolsó órái, melyek mintegy emléket állítanak az elmúlt évek történéseinek. Mindkét regény korábbi szakaszaihoz képest olyan stílus- és műfajváltás történt, amely kényelmes szőnyeget terít az események alá. A visszaemlékezés és a végső kérdés megalapozott feltevéséhez könnyen idomul a műfaj, erősíti a kimondottakat, monológ és konfesszió folyamatos kölcsönhatásban van, reagál egymásra.

A konfesszió, mint fentebb idézett jogi szakszó, egy másik Márai-regénnyel, a *Válás Budánban*-nal mutat izgalmas rokonságot. A főszereplő foglalkozása – bíró – erősíti a műfaji jellemzőket, a beszédhelyzet határozottabb megfelelést mutat, mint *A gyertyák csonkig égnek*-kel, mégis azért tartom indokoltnak minkét regénynél a konfesszió műfajával történő összevetést is, mert a monológok szoros összefüggésben állnak a bűnnel. Ez persze etikai síkra tereli a figyelmet, mert az emberi együttélés szabályaira mutat rá.

Márai szerint az árulót nem kell sajnálni. Az emberi perben, amikor csak lehet, felmentő ítéletet kell hozni. Kivéve akkor – írja – „ha a vádlottat lassan és hidegen kitervelt árulás bűnében találod bűnösnek.”⁵⁸ Izgalmas és elgondolkodtató tény ennek tükrében: Konrád tagja ennek a kivételnek. *A gyertyák csonkig égnek* Konrádjá és konfessziója merőben eltér a *Válás Budán*-ban Greiner vallomásától elbeszélésmódjában, tartalmában kevésbé. A *Válás*-ban Kömíves Kristóf bírót keresi fel Greiner doktor, aki másnap válna a feleségétől, és perében a felkeresett személy mondana végső ítéletet. A találkozó tárgya, hogy az orvos, miután bevallja, hogy meggyilkolta a feleségét, kiderítse, hogy az elhunyt spirituális viszonyban állt-e Kristóf álmaival, valamint feloldozást vár tettére a jog képviselőjétől. Utóbbinál a konfesszió beszédhelyzete konkrét, ámbár felvetődik a kérdés, hogy, miután az előbbinél az állítólag bűnös barát ugyan nem ismeri el az őt faggató Tábornok igazát, tekinthető-e ettől

⁵⁶ Kassai, 139. o.

⁵⁷ PASCAL Blaise, *Gondolatok*, Bp., Gondolat kiadó, 1983, 28. o.

⁵⁸ MÁRAI Sándor, *Füves könyv*, Bp., Helikon, 2007, 44. o.

függetlenül bűnösnek. A válasz igen. Hiszen a barátság elárulása minden kétséget kizáróan megtörtént. A későbbiekben elemezni fogjuk a Tábornok-Konrád-Krisztina háromszöget, többféle megvilágításba helyezve azt, most csak annyit szögezzünk le, hogy a szerelmi bonyodalom mozgatórugója minden bizonnyal Konrád. Az ő árulása megbocsáthatatlan, mert – Márai *Füves könyvét* idézve – az áruló (...) számára nincs többé vizsga, mentség, feloldozás.⁵⁹ Ebben a regényben nem beszélhetünk tetteges bűnről és bűnhődésről, mert konkrét vallomás nem történik. A konfesszió tényleges megjelenésének a hiánya (*bevallás*), mégis már-már fölösleges volta adja a cselekmény feszültségét, és drámaiságát. Szegedy-Maszák Mihály mutat rá, hogy a Tábornok olyan elavult erkölcsi kódex alapján próbálja Konrádon számon kérni a becsületet, amely figyelmen kívül hagyja a számára már idegen külvilágot, és a világ által elsöpört társadalmat – melynek tevékenységeit ő egyfajta rítusnak tekintette,⁶⁰ ezáltal a „modern világ” *másságát* nem képes értőn befogadva szemlélni Konrád *másságát* sem.

Azért tarthatjuk indokoltnak, hogy a regényben Konrád nem vall színt, mert tulajdonképpen a Tábornok monológja már önmagában tekinthető egyfajta konfessziónak; a mű gerincét képező beszélgetés során számot ad teljes életéről, és Szávai János nézeteit szem előtt tartva – „minden megközelítés csak részleges lehet”⁶¹ – több, szubjektív olvasat és nézőpont merül föl, melyek interpretációja más-más értékeket társít az egyes szereplők magatartásához. Az imént felvetett gondolat (Konrád beismerése nem szükséges) annak az olvasatnak a része, melyben a Tábornok élvezi a befogadó rokonszenvét (hiszen „a regény csakis Henrik nézőpontját követi”),⁶² miszerint a megcsalt, megkeseredett öregember, ha úgy tetszik, „önéletírása”, valós feltevéseken alapszik; Krisztina hűtlen volt, Konrád pedig meg akarta ölni őt. Ezt támasztja alá Györffy Miklós is: „Mindez igaznak és mélynek látszik.”⁶³

Rónay László szerint a Tábornok és Konrád párbeszédében megjelennek Márai eszményei, sőt azokat „fejtik ki”,⁶⁴ és ez a beszélgetés „vélt vagy valódi magatartásmintákat vetít ki, minden egyéb, a valósághoz fűződő utalás hiányzik belőle.”⁶⁵ Székér Endre is utal

⁵⁹ *Füves könyv*, 45. o.

⁶⁰ Szegedy-Maszák: *Márai Sándor*, 122. o.

⁶¹ *Kassai*, 110. o.

⁶² Szegedy-Maszák: *Márai Sándor*, 123. o.

⁶³ Györffy, 190. o.

⁶⁴ RÓNAY László, *Márai Sándor*, Bp., Korona Kiadó, 1998, 318. o.

⁶⁵ Rónay: *Márai Sándor*, 318. o.

arra, hogy *A gyertyák csonkig égnék* férfihősei mögött Márai rejtőzött.⁶⁶ Ugyanakkor korábban hivatkoztam Szegedy-Maszák Mihály észrevételére, aki szerint a regény kizárólag a Tábornok nézőpontját követi.⁶⁷ A két megközelítés metszetében születik meg az a nézőpont, mely feltehetően rokonítja a Tábornokot az íróval. Lőrinczy Huba hívja fel a figyelmünket arra, hogy „Márai egyik utóneve szintúgy *Henrik* volt.”⁶⁸ El kell azonban tekintenünk ettől, ugyanis sem a Márai-szakirodalom nem ad igazolást arra, hogy a főszereplő az író alteregója lenne, sem az én olvasatom, de kettejük nézőpontjának megfeleltetése helyes, mindketten az őrizni akaró kultúrákat, a konzervatív gondolkodásmód létjogosultságát temetik.

A Tábornokkal rokonszenvező olvasat azért indokolt, mert Jauss nyomán a mű korát, geneziséét, és hatását tekintjük az interpretáció alapjának.⁶⁹ A tábornok katonai rangjának implicit értelmezése során feltételezhetünk egyfajta „támadhatatlanságot”, szavahihihetősége (legalábbis az erre való törekvés szándéka) – ebben az olvasatban – nem megkérdőjelezhető. Rónay László szerint a stílus nem szavatolja a Tábornok és Konrád beszélgetésének hitelét, igazságát, sőt életszerűtlennek tekinti a regényt.⁷⁰ A valóság szimbolikus megjelenése az eddig elemzett két Márai regénynél azonban tagadhatatlan. A karakterek élők, és valószerűk. A múlt és a jelen kontrasztja, valamint a társadalmi problémák igenis létező fogalmak, és a *másság* kérdését körüljáró értekezés (bár Szegedy-Maszák szerint „*A gyertyák csonkig égnék* nem értekezés”)⁷¹ a modern világot állítja szembe az évezredes erkölccsel, mely vallási kérdés is.

Az önéletírás nehézségeiről írta André Gide: „mindig minden bonyolultabb, mint amennyire elmondható”⁷² ezzel igazolhatjuk, hogy a Henrik – még ha törekszik is rá – a szubjektivitás okán sosem lehet teljesen őszinte. Az emlékekhez fűződő érzelmek a valódi „tettesek” abban, hogy magunkénak érezzük azokat, éppen ezért ezek megidézése nem történhet a hozzájuk kapcsolódó érzések nélkül. A Tábornokkal együtt érző olvasat tehát nem teszi szükségessé, hogy Konrád állást foglaljon az ellene felhozott vádakban, hiszen hallgatása értelmezhető igenleges válaszként. Minden más olvasat, mely nem a történeti olvasás horizontját helyezi ily módon előtérbe, megbillenti a dialógus (pontosabban csonka-

⁶⁶ SZEKÉR Endre, *Márai Sándor és világa*, Bp., Argumentum, 2010, 270. o.

⁶⁷ Szegedy-Maszák, *Márai Sándor*, 123. o.

⁶⁸ *Világkép és regényvilág*, 119. o.

⁶⁹ JAUSS Hans-Robert, *A költői szöveg az olvasás horizontváltásában = H.-R. J., Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, ford. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, Bp., Osiris, 1997, 325. o.

⁷⁰ Rónay: *Márai Sándor*, 318-319. o.

⁷¹ Szegedy-Maszák: *Márai Sándor*, 123. o.

⁷² GIDE André, *Ha el nem hal a mag*, Bp., Európa, 1991, 299. o.

dialógus) viszonyrendszerét, ezért dolgozatunk érdekeit szem előtt tartva, csak ezzel az olvasattal fogunk foglalkozni.

Fel kell elevenítenünk, és előtérbe kell helyeznünk az ismert tény, hogy Iser szerint az értelmezési beszédmodok közül egyik sem válhat egyeduralkodóvá az értelmezésben.⁷³ Ugyanakkor Derrida jellemzését az értelmezési diskurzusokról szem előtt tartva; – „El tudják képzelni, hogy milyen szörnyetegek születnek ezen változatok keveredéséből, figyelembe véve azt a tény, hogy az elméletek olyan ellentétes tételeket foglalnak magukba, melyek saját maguk is másokból építkeznek?”⁷⁴ – kerüljük a pontatlan megfeleltetéseket, a dolgozat kizárólag az általunk megfigyelt tényekből táplálkozik és a személyes olvasat, valamint egy általános olvasat igényét szem előtt tartva reflektál ezekre.

Az előző bekezdésben szót ejtettünk a regénytörténet feszültségét adó rejtélyről, nem utaltunk azonban a szintúgy a mű gerincét képező, több évtizedes töprengésre, melynek középpontjában a barátság, a rend, és az áttetszőség áll.⁷⁵ Elemzésünk szempontjából különös figyelmet kell szánunk Márai sztoikus filozófiához fűződő érzelmeinek (a *Füves könyv* ajánlásában a sztoikusokhoz szól),⁷⁶ mert ennek a szellemnek bizonyos szegmensei áthatják a regény egészét. Gondoljunk itt az általános önmérsékletre, mely a sztoikus filozófia egyik alapelve, és érezhető mind a regény mértékletességén, mind a Tábornok önmegtartóztatásán (amilyen higgadtan beszél Konráddal), mely rendkívüli önuralomról ad tanúbizonyságot, és az emberiség testvériségére (filozófiájuk szerint minden embernek barátság-testvériségben kell élnie az összes többi emberrel). Ez utóbbit azért is fontos megemlíteni, mert a szöveg szintjén is megjelenik („Első pillanattól együtt éltek, mint az egysejtű ikrek az anyaméhben”),⁷⁷ hogy a két főszereplő viszonyát testvéri szeretet pecsételt meg. Szegedy-Maszák Mihály mutat rá, hogy a sztoicizmus Márai egész életművére rányomta a bélyegét, mivel „[Márai] meg volt győződve arról, hogy egymással összemérhetetlen értékrendeket lehet felállítani, mindenféle üdvtannal szemben kétellyel élt”. Az író idézi: „Értelmes ember s főként olyan, aki rendelkezik még erkölcsi bátorsággal, ami magyarul egyértelmű azzal, hogy nem kap pénzt Moszkvától, sem pedig a Ku-Klux-Klantól, nem hallgathat arcpirulás nélkül elméleteket, melyek a valóságra úgy illenek csak, mint a teve a tű fokába.”⁷⁸

⁷³ ISER Wolfgang: *Az értelmezés világa*, Budapest, Gondolat Kiadó, 2004, 17. o.

⁷⁴ DERRIDA Jacques: *Some Statement and Truism about Neologisms, Newisms, Postisms, Parasitisms, and other small Seimisms*, in *The State of „Theory”: History, Art, and Critical Discourse*. Ed. David Carroll, Stanford, Stanford University Press, 1994, 67. o.

⁷⁵ Kassai, 130. o.

⁷⁶ *Füves könyv*, 2007, 6. o.

⁷⁷ *Gyertyák* 32. o.

⁷⁸ Szegedy-Maszák, *Márai Sándor*, 44. o.

A sztoikus filozófia uralja a regény időfelfogását, feltűnően gyakoriak az időmegjelölések. Az első oldal már bővelkedik ezekben, (dél előtt, hajnalban, tizenegy óra elmúlt már, nem sokkal később megjelenik egy naptár is, ökölnyi számjegyekkel),⁷⁹ amelyek módot adnak arra, hogy a tábornok összevesse a vallomásban foglaltak idejét a cselekmény jelenével. Szávai szerint Márai Sándor az idő körkörösségéről kíván szólni a regényben, mert olyan helyzetekről beszél, amelyek kötődhetnének akár más történeti korszakhoz is.⁸⁰ Illetve jelezheti a probléma megoldhatatlanságát, állandóságát is. A regényben megjelenő szemlélet *Marcus Aurelius* (Márai egyik legkedvesebb szerzője) nézeteit tükrözi:⁸¹ „Tehát ezt vegyük mindig figyelembe (...) minden öröktől fogva azonos formában ismétlődik, s nem számít, hogy valaki száz, vagy kétszáz évig, beláthatatlan ideig szemléli-e ugyanazokat a jelenségeket.”⁸²

A Tábornok töprengése, tulajdonképpen a platóni felosztásból eredő négy sztoikus erény körül forog: bölcsesség, bátorság, igazságszeretet, mértéktartás. A beszélgetés céljából megjelölhető igazság-keresésnél feltétlen gondolnunk kell a sztoikus filozófiában is megjelenő paradigmára, mely szerint: a gondolkodó feladata és célja a láthatón túl eljutni a lényegre jelentő logoszhoz.⁸³ Szávai József Attilát idézi, „Az igazat mondd, ne csak a valódit”.⁸⁴ Az idézett sor Thomas Mannhoz íródott, akivel Márai Sándor együtt dolgozott a Frankfurter Zeitungnak. Füzi László szerint az író ebben az időszakban élte át a szellemi útkeresést.⁸⁵

A regény rendkívül érzékenyen érezteti a sztoikus filozófiát a kor nemes eszményeinek tükrében. Azonban a mű recepcióját szem előtt tartva, azt kell mondanunk, hogy a műben foglalt barátság, szerelem, árulás fogalma az elmúlt hetven évben (1942-2012) alaposan megváltozott, a mai olvasók legtöbbje nem képes értőn befogadni Márai írásművészetét, felfedezni a regény rejtett összefüggés-hálózatát, kibogozni viszonyrendszerét. A történés időszerkezete is bonyolult – a Tábornok [*saját megjegyzés*] – egyrészt régebben történetekre emlékezik vissza, másfelől az is megjelenik, ami éppen a beszédhelyzet pillanatában játszódik körülötte. Az elbeszélés idejének e többféle viszonya okozza, hogy az olvasónak mintegy ki

⁷⁹ Kassai, kiemelések Szávaitól, 130. o.

⁸⁰ Kassai, 131. o.

⁸¹ Kassai: Marcus Aureliusról, 132. o.

⁸² AURELIUS, Marcus, *Elmélkedések*, fordította Huszti József (forrás: I. H. Leopold: M. Antoninus imperator ad se ipsum. Oxonii, 1908), M.E.K. (<http://mek.oszk.hu/00600/00606/00606.htm>), Második könyv, 14.

⁸³ Kassai, 132. o.

⁸⁴ Kassai, 132. o.

⁸⁵ FÜZI László, *A Semmi közelében*, Pozsony, Kalligram, 2003, 142. o

kell hámozni a történetet a szövegből.⁸⁶ Ugyanakkor a mű keletkezésének az időpontját – 1942 – figyelembe véve feltételezhető, az író éppen arra akar utalni, hogy – a második világháború következtében – ezekben az években semmisültek meg ezek a nemes eszmények. Az ezt megelőző évben – 1941-ben – a *Kassai őrvjárat* című munkájában a háborús felelősség kérdését taglalta, s a pusztulás magyarázataként a kultúra befelé fordulását, elzárkózását jelölte meg: „Kultúrák, amelyek már csak őrizni akarnak, elhalnak. Élő kultúrák örökké építenek.”⁸⁷ A Gyertyák csonkig égnek a „Ferenc József államának soknemzetiségű hadseregének szolgálatának elévüléséről szól, és, hogy a kettős monarchia megszűntével Közép-Európa elveszítette saját jellegét.”⁸⁸

A *Válás Budán* vallomása korántsem ilyen árnyalt műfaj regényeként jelenik meg, sem beszédstílusban, sem a szereplők viszonyrendszerében. A két regény összevetését először a confessio nézőpontjából fogjuk megvizsgálni, majd a Szávai János által felvetett, a regény előzményeként megjelölt,⁸⁹ Tolsztoj tollából született, *Kreutzer-szonáta* vallomását és problematikáját hasonlítjuk össze a *Válás Budán* bizonyos aspektusaival.

⁸⁶ Szegedy-Maszák Mihály írja ezt *A mészáros* kapcsán, és ezt a leírást hasonlónak érzem a *Gyertyákkal*, Márai Sándorról szóló írásában, 105. o.

⁸⁷ MÁRAI Sándor, *Kassai őrvjárat*, Budapest, Helikon Kiadó, 1999, 62.o.

⁸⁸ Szegedy-Maszák: *Márai Sándor*, 123. o.

⁸⁹ *Kassai*, 114. o.

VI. „A tárgyalást megnyitom”⁹⁰

Az „éjszakai bírók”⁹¹ ítélete

*A gyertyák csonkig égne*k monologikus vallomása, jellege szerint inkább számadás, célját tekintve igazságkeresés, funkciója szembesítés. *A Válás Budán* konfessziója nyílt helyzet, nem hivatalos bírósági per. A két dialógus közti különbség háromkomponensű: egyrésztől más a célja, más a vallomás jellege, csak a beszélők baráti viszonya hasonló, másrészt az előbbi előre kitervelt, várva várt, utóbbi hirtelen és nem várt párbeszéd, harmadrésztől változik az elbeszélő viszonya a szereplőkhöz. Amíg a *Gyertyákban* felfedezni Márai értékítéletét, amely a mű egyik legnagyobb erénye, a *Válásban* inkább megfigyelőként van jelen. Így ír *Napló*-jában: „Az emberek rettenetes és örült perében nem lehetek bíró, sem ügyész, sem védő; még csak tanú sem lehetek. Csak ott ülök a hallgatóság között a padon és figyelek.”⁹²

A Válás Budánban is természetesen megjelenik Márai Sándor értékítélete, azonban nem a vallomás-részben. A konfesszió célja itt primer szinten ítélethozatal, szekunder szinten szintén egy végső kérdésre adott válasz, mely itt, bár kissé spirituálisnak hat (erre később térek ki részletesebben), korántsem rejtélyes. A mindkét regényben megjelenő, a konfessziót megelőző monológ egyszerre korrajz és eszmetörténet. A társadalmi körkép elhelyezni hivatott a művet a történelemben, az eszmék változása azonban érzékelteti a szemléletváltást, melyről korábban szóltam. *A Válás Budán* összefüggésrendszerének kulcsszavai: igazság, ítélet, bűn, vallomás, törvény, bíró, per, mely nem csupán a törvénykezés szintje, attól többé-kevésbé független,⁹³ erkölcsi szint is.

A regény feszültségét a határhelyzetek (melyek Szávai szerint az irodalom egyedüli és igazi témái), és a határok (halál, véletlen, bűnösség)⁹⁴ problematikája adja. A párbeszéd alapját is a bíró és az orvos léthelyzetének határmezsgyéi adják. Greiner házassága kétarcúnak mutatkozik – hisz látszólag boldog házasságban élnek, bár később a férj rámutat, hogy semmi közük egymáshoz –, sőt az említett helyzetet tetézi egy spirituális viszony a feleség és a bíró közt. Ezt a határt írja le Sigmund Freud is, aki hihetetlenül erős hatást gyakorolt a XX. század eleji művészetekre, többek között a tudatalatti és a felettes én világának elválásával

⁹⁰ *Válás Budán*, 91. o.

⁹¹ *Válás Budán*, 94. o.

⁹² *Napló* 43/44, 286. o.

⁹³ *Kassai*, 116-117. o.

⁹⁴ JASPERS Karl: *Bevezetés a filozófiába*, Budapest, Európa, 1988. 21-22. o.

kapcsolatban is. Szegedy-Maszák írja egy, Márairol szóló tanulmányában, hogy az író fiatal korától vonzották Freud tanításai,⁹⁵ hatása az író több regényében is nyíltan tetten érhető. Az *Álomfejtés*nek ösztönző hatására hívja fel a figyelmet a tanulmány a magyar irodalomban is: Babits, Csáth, Kosztolányi is hasznosítja a lélekelemzés eredményeit.⁹⁶ Lőrinczy Huba mutat rá, hogy – a tanulmányban elemzett – *A mészáros* című mű (melyet a Szegedy-Maszák szerint átítat Freud hatása) mégsem rokonítható a lélektan tanításaival, inkább „(...) Márai Sándor „leleménye”, s vagy a freudi tanok félreértésén, vagy önkényes „továbbgondolásán” alapul.”⁹⁷

Az álmoknak juttatott szerep, a személyiséget bénító, feszültséggel telítő tabuk, elfojtások megmutatása egy helyen még Erősz (az életösztönök) ellenpárja, Thanatosz (a destruktív halálösztön) is fölbukkan. Greiner mondja: „... egészen mélyen, minden szándékunk legalján, néha azt hiszen, minden cselekedetünk alján él és hat ez a kíváncsiság, ez a vágy, a megsemmisülés vágya... Ó ez nagyon erős. Erősebb, mint a kéj. Erősebb, mint a szeretet. Ez a legerősebb vágy. De erről nem szabad beszélni, tudom.”⁹⁸ A *Gyertyák* Konrádja talán ezért nem beszélt.

A konfesszió felmentést vár. De kit kell felmenteni? Ki gyón kinek? Márai Sándor a *Prózáról* szóló értekezésében azt vallja: „A próza egyszerre teljes öntudat és teljes kegyelem. Különben csak mondat, fejezet, fogalmazás. Mi a nagy, az élő próza? Néha már azt hiszem, csak az igazság.”⁹⁹ A regény formai sajátosságait, részekre tagolódását a határhelyzetek differenciálódásai adják és prózapoétikai szempontból kölcsönhatásban áll elbeszélésmód és a Márai-típusú igazságfogalom.

A bűn látszólag egyértelmű, az általános emberi morál evidens fogalma. Márai azonban állandó szerepcserékkel és a dialógus eltávolításával (Kőműves világától, egy másik világba, az álmok világába)¹⁰⁰ éri el, hogy a konfesszió fonala folyamatosan vándoroljon, és a két, elemzett vallomás lényegi eleme egy ponton manifesztálódik, a *Gyertyák*-ban az igazságkeresésben, a *Válás*-ban az egyensúlykeresésben.

Az *egyensúly* több értelemben is megjelenik, a jelentésrétegek közti szinonimitás egyértelműen feltételezhető. A bíró is *egyensúlyt* keres, próbálja összehangolni elődei

⁹⁵ Szegedy-Maszák: *Márai Sándor*, 104. o.

⁹⁶ Szegedy-Maszák: *Márai Sándor*, 104. o.

⁹⁷ *Világkép és regényvilág*, 46. o.

⁹⁸ Lőrinczy, *Személyiségnek lenni a legtöbb*, 164. o.

⁹⁹ MÁRAI Sándor, *Ég és föld*, Bp., Helikon, 2001, 76. o.

¹⁰⁰ *Kassai*, 121. o.

hagyatékát, a családot, és saját, belső morálját. Az orvos feltételezhetően a szöveg szerinti felbukkanása előtt a házasságában kereste, majd a feleség halála – meggyilkolása – után a lelki *egyensúlyt*, a feloldozást várta. A címmel éppen ellentétben áll az egyensúly fogalma, hiszen a *válni* szó (*elválni vkitől*, *megválni vmitől*) negatív jelentéstartalommal rendelkezik, éppen az egyensúly felbomlását vonva maga után – amennyiben a házasságot mint intézményt egyensúlyhelyzetként feltételezzük. A cím és a cselekmény célja paradox módon hat egymásra, ám miután a konfesszió középpontjában álló szerelmi háromszög éppily paradoxon, aligha tekinthető véletlennek, sokkal inkább feszültséget gerjeszt.

Lőrinczy Huba mutat rá, hogy a regény mennyire nyomatékosan utal a riasztóan szaporodó válságterületekre, az egyensúly- és biztonságvesztésre, valamint a hagyomány megszentelte létforma kiüresedésére. A nagyvilág nyugtalansága költözik a kisvilágba, a társadalmi zavarodottság az egyéneken folytatódik.¹⁰¹ Fried István a *Ne az író történjen meg, hanem a műve* című munkájában hangsúlyozza: „Ama rádöbbenés, hogy a kisvilág leképződése a nagyvilágnak, Márai korai, szinte még az avantgárd korszakból származó tapasztalata. Mint ahogy a személyiség ellenállhat, ha a világ kísérti, kialakítható a védekező pozíció, ahol az individuum, kivált az írástudóé, függetlenedhet a korszakmértől (ahol merészelhet „korszertlen” lenni, a szónak nietzschei értelmében!”).¹⁰² Ugyancsak Fried István tesz utalást, hogy a „világ talán csak szimuláció, lényegének a látszatvilág tetszhet; nem annyira illúzió, mint inkább „múlt”-várás, a jelkép újraélése.”¹⁰³

A *Válás Budán* Kömíves Kristófjának egyensúlyvesztése, a morál, az erő és a biztonság megbillenése jelképes, jelentésén túlmutatva szemléltet egyetemes tanulságokat is. A Lőrinczy Huba egy Poszler György-idézettel jellemzi a modellregényt, miszerint a [modell regény] „...úgy teremt és úgy illeszt össze, viszonyít egymáshoz embert és szituációt, hogy abból az embernek és társadalmi világának tartós érvényű paradigmája rajzolódik ki. (...) Sorsszituációkat modellál tartós érvénnyel. (...) Nem időn és téren túl, de nem is konkrét

¹⁰¹ LŐRINCZY Huba, „...személyiségnek lenni a legtöbb...” : *Márai-tanulmányok*, Szombathely, Savaria Univ. Press, 1993, 160. o.

¹⁰² FRIED István, „Ne az író történjen meg, hanem a műve”: a politikus és az irodalmi író Márai Sándor, Bp., Argumentum, 2002, 156. o.

¹⁰³ FRIED István, *Író esőköpenyben: Márai életének, pályájának emlékezete*, Bp., Helikon, 2007, 89. o.

térben és időben, hanem tágítható – variálható idő-térben.”¹⁰⁴ ¹⁰⁵ Ezekkel a fogalmakkal írhatjuk körül a fent említett tanulságok modelljét.

1942-ben, hét évvel a regény megírása után jelenik meg Márai Sándor *Ég és föld* című munkája, melynek lapjait áthatja az a nagyon erős hiányérzet, mely által magyarázható a – többek között – *Válás Budán*ban megjelenő válsághelyzet egy lehetséges komponense: „Hiányérzettel éltem, a mély békében, a lélek és az érzés kínzó hiányérzetével! Nincs portugál szardínia? Kibírom. Csak az egészet bírom nehezen, az egészet, melyből valami – mióta élek – hiányzik.”¹⁰⁶

Szávai János nyomán Lev Tolsztoj kisregényét, a *Kreutzer szonátát* tekintjük a *Válás Budán* forrás-szövegének.¹⁰⁷ A két mű konfessziója e tekintetben igen szoros rokonságot mutat. Pozdnisev és Greiner vallomása – habár eleinte úgy sejthető – korántsem a bűnét megbánó bűnösé, sokkal inkább egy igazságkereső, feloldozásra váró, önnön ártatlanságát igazolni vágyó hangnem szólal meg. A vallomások célja tehát ugyanaz. Szöveg szinten is történik utalás a nagy oroszra¹⁰⁸, Greiner mondja: „A legnagyobbak sem bírták. Tolsztoj ötvenéves volt, mikor ez a... ez az üresség megtörtént vele.”¹⁰⁹ Tomaji Attila nyomán, Illyés Gyulától tudjuk, hogy Márai könyvtárának jelentős részét a harmincas években a klasszikus orosz irodalom adta. „Ha Márai társaságában erre terelődött a szó, egész bekezdéseket idézett kedvenc íróitól, Tolsztojtól, Dosztojevszkijtől és Csehovtól.”¹¹⁰

Mindhárom regény (*A gyertyák csonkig égnek*, *Válás Budán*, *Kreutzer-szonáta*) konfessziójában a férjek (Tábornok, Greiner és Kőmíves, valamint Pozdnisev) a központi figura. Ez teszi lehetővé vallomásaik összehasonlítását abból a nézőpontból, mely szerint a csonka-dialógusokban betöltött szerepüket megvizsgáljuk. A tábornok pozíciójában felette áll Konrádnak, a morális igazság az ő pártján van, személyisége mégis magán hordozza a csalódottságot, felszarvazottságot, egyensúlyvesztést.

Greiner és Kőmíves is férjként pozícionálандó, státuszukban mégis más-más szinten állnak. Kezdetben. Az orvos vallomása és a beszédhelyzet klasszikus vádlott-bíró szituáció. „Felülről, óvatos pillantással nézi Greiner Imrét; már kissé úgy nézi, mint vádlottat. Egy

¹⁰⁴ Lőrinczy, *Világkép és regényvilág*, 153. o.

¹⁰⁵ Vö.: Poszler György, *Példázatok, erkölcsök, tények*. In: *Társadalmi szemle*, 1983/8-9. 133., 135., 136-137., 138. (Lőrinczy Huba kiemelései a *Világkép*-ből, 153.o.

¹⁰⁶ *Ég és föld*, 180. o.

¹⁰⁷ *Kassai*, 114. o.

¹⁰⁸ *Kassai*, 114. o.

¹⁰⁹ *Válás Budán* 125. o.

¹¹⁰ TOMAJI Attila, *Márai Sándor*, Bp., Elektra kiadóház, 2008, 52. o.

ember – gondolja. – Most majd elmondja.”¹¹¹ Az említett titulusok változatlanok maradnak, azonban a bűnösség problematikája áthatja a dialógust így státuszuk is a cselekmény végére majdhogynem kiegyenlítődni látszik.

Felmerül egy általános, Freudhoz köthető pszichoanalitikus¹¹² aspektus, mely az álmok világáról szól; ha álmunkban bűnözünk, tekinthető-e ez a szó primer jelentésében vett bűncselekménynek? A párbeszéd, melyet a monológ ural, erre keresi a választ, s Márai jól érzékelteti az éjszaka-nappal kontraszttal a valós és a feltételezhetően valótlan (vagy legalábbis megkérdőjelezendő) világot, és felfogást. Kőmíves Kristóf a racionalitás jegyében, pozíciójának megfelelően nem tulajdonít semmiféle jelentőséget az álomnak; „Álmok... Mi az?”¹¹³ Lőrinczy Huba szerint – nem véletlenül tör ki Greiner a józan ész, s az önfegyelem vontá életkeretek közül és vetemedik végül gyilkosságra. Sőt az sem véletlen, hogy a *Válás Budán* doktora és bírója az éjszaka mélységeibe tekint, hiszen az *Egy polgár vallomásai*-nak elbeszélője is utólag csak nagyon részlegesen tud eligazodni önnön gyermekkorának, s lázas fiatalságának megannyi neurózisa, traumája, rebelliója, hirtelen, nem észelvű cselekedetei közt, teljes, racionális magyarázatot nem mindenkor ad, nem is képes adni saját tetteiről, létének, sorsának fordulatairól sem. Vagyis a regény csupán verbálisan, netán ironikusan hirdeti az „értelem diadalát az ösztönök fölött.”¹¹⁴ Márai Sándor *Ég és föld* című munkájában is hangsúlyos jelentést nyer az éjszaka, az *Esték*ben írja; „Figyelj az árnyékre. Látod, milyen nagyra nőtt? Mert az árnyék is valóság. (...) Mindenki meghajtja fejét, mikor belép az este kapuján. A harangok is szólnak, idegesen és szabálytalanul. Látnivaló, történik valami.”¹¹⁵ Az álmok és a spirituális utalások *A gyertyák csonkig égnek*-ben is megjelenik: „Honnan tudod, hogy meghalt Krisztina? (...) Megérezted, mint kulik a forradalmat? – Megéreztem – kérdi a vendég. – Talán.”¹¹⁶ Az idézett regény és a *Válás Budán* is felveti a kérdést, hogy a valódi szerelmesek közt feltételezhető egy irracionális, észérvekkal meg nem magyarázható szellemi kapcsolat? A bíró igen, de Konrád nem ad választ erre a kérdésre. A barát kitér a válasz elől

¹¹¹ MÁRAI Sándor, *Válás Budán*, Budapest, Helikon Kiadó, 2001, 95. o.

¹¹² Fried István idéz Márai Naplójából, 1961-ből az *Író esőköpenyben: Az önelemzés változatai* című tanulmányában: „ (...) De az irodalom nem köszönhet semmi a psychoanalízisnek. Végül is Sophokles előbb és többet tudott az Ödipusz-komplexusról, mint dr Freud.” Azonban Fried szerint az író kereste az „analitikus” regény korszerű változatát, amely képes híven beszámolni a kommunikáció lehetetlenségéről, az értelem és az ösztön szünni nem akaró harcáról (...) illetőleg a szépségvágy eltorzulásáról a világban.

¹¹³ *Válás Budán*, 135. o.

¹¹⁴ Lőrinczy: *Világkép és regényvilág*, 122. o.

¹¹⁵ *Ég és föld*, 40. o.

¹¹⁶ *Gyertyák*, 75. o.

(a *talánnal* bizonytalanságban hagyja Henriket, mely az egyik legemésztőbb érzés, tehát a *bosszú* tovább folytatódik). A monarchia-irodalom XX. századi szakasza Freud jegyében (is) áll, nélküle Márai életműve nem képzelhető el.¹¹⁷

Pozdincev és vallomása a legkevésbé árnyalt ebből a nézőpontból; felszarvazott férj, ki különös kegyetlenséggel megölte – feltételezése szerint – hűtlen asszonyát. Szávai nézete szerint a férjnek az az érzése, hogy ami történt, az jóvátehetetlen, végleges, hogy nincsen tovább. Nietzsche-t idézi: „test vagyok egészen, s kívül semmisem”.¹¹⁸ A két regényt (*Kreutzer szonáta* és *Válás Budán*) egyrészt az kapcsolja össze, hogy a műben megjelenő szerelmi háromszög korántsem az általános séma szerinti – groteszk, mulatságos: könnyed – ábrázolásban jelenik meg, hanem épp ellenkezőleg, messze távolodik tőle, a tragikus végkifejlet irányába tart, melyre feloldozást várnak, beszélgetőpartnerüktől.

A szerelmi háromszögek hölgytagjai – a cselekmény jelen idejében – mind halottak. A Márai- és Tolsztoj-szövegen áthat az írói attitűd: „ennek így kell lennie.”¹¹⁹ Tolsztoj veti föl a kérdést a *Korunk rabsága* című írásában, hogy „(...) Hány élet megy így veszendőbe, amelyről vagy nem tudunk, vagy tudunk róla, de észre sem vesszük, mert úgy véljük, ennek így kell lennie.”¹²⁰ Ez alapján úgy érezhetjük, hogy a – két férfi egy nő közti – szerelmi háromszög feloldásához elengedhetetlen, a gyengébbik nem halála. Erős szociális bíráló, hogy mindhárom konfliktus lezárása (melyek mindegyike konfesszió útján történik) kizárólag férfiak között történhet meg. *A gyertyák csonkig égnek* Konrádjá az egyetlen férfi, aki gyenge volt ahhoz, hogy öljön, s feloldja a háromszöget, a regényben a természet kellett, hogy közbe lépjen.

Krízisregény mindkét Márai-regény: „mint Márai nagyepikai vállalkozásainak szinte mindenike a harmincas-negyvenes években. Válságzituációt idéz meg, egyetlen nap eseményeit, s e nap történései elé és közé a jóval távolabbi múlt emlékképeit, jellegzetes kommentált élethelyzeteit is bemetszi; a színhelyek száma csekély (...) alig néhány fős a szereplőgárda.”¹²¹ Ebben a megközelítésben a *Kreutzer szonáta* is ebbe a műfajba sorolható.

Mind a négy férj (*Tábornok*, *Greiner*, *Kőműves*, *Pozdnisev*) helyzete krízishelyzet, melynek legfőbb oka a határok közötti bolyongás. Vallomásuk célja és módja más és más,

¹¹⁷ *Író esőköpenyben*, 108. o

¹¹⁸ Kassai: Nietzsche, *Im-ígyen szóla Zarathustra*. 115. o.

¹¹⁹ TOLSZTOJ Lev, *Tanulmányok, cikkek, vallomások 1859-1909 magyar helikon*, 1967, 587.o

¹²⁰ *U.o.*: 587. o

¹²¹ Lőrinczy: *Világkép*, 132. o.

mégis egybefűzi őket sorsuk kilátástalansága, és a válságra való reflektálás módja, amennyiben a konfessziót egyfajta módozatnak tekintjük. A „bírák” [*Tábornok, Kőműves, Pozdnisev beszélgetőpartnere – saját megjegyzés.*] olyan bírák, akik „éjszaka is mernek ítélni.”¹²² A regények „mélyszerkezete mindig logikai következtetéshez hasonlít, de sok múlik azon, hogy az elbeszélő vagy a szereplő vonja-e le a tanulságot a történetből.”¹²³ Vagy az olvasó?

¹²² *Válás Budán* 94. o.

¹²³ LŐRINCZY Huba, *Két példázat az emberi kapcsolatok szövevényes voltáról*, In.: Forrás, 2002/1. 86-104. o.

VII. „Senki sem tudta meg (...)”¹²⁴

Háromszögek. Hertha, Krisztina, és Konrád típusa.

Márai és az ő tollából született regénytípus elemzésénél ebben a fejezetben állást kell foglalnunk bizonyos – az értelmezéshorizontok szétválasztása során felmerülő – kérdésekben, hangsúlyozunk néhány fontos gondolatot, melyek az ebben az olvasatban rendkívüli figyelmet élveznek.

Jean Starobinskinak az értelmezésről vallott felfogását követve, mely szerint nincsen totális értelmezés, mert lényegénél fogva minden megközelítés csak részleges lehet – új olvasattal próbálkozunk.¹²⁵ Szávai János szerint, a *Válás Budán*, a szöveg szintjén első látásra egyszerű, könnyen értelmezhető próza, jól elkülöníthető három rész; munkájából hazafelé tartó Kőmíves Kristóf, az ucsora, és az orvos-barát-gyilkos és a fiatal bíró éjszakai diskurzusa. Az egész művet áthatják a háromszögek, mely a geometria legvisszatetszőbb alakzata, minden sarka „szúr”. Lássuk milyen háromszögek jelennek meg:

- Greiner – Kristóf – Anna
- Kőmíves belső monológja – az ucsora – az éjszakai párbeszéd
- valós világ – titkolt világ – álmovilág
- nappal – éjszaka – reggel
- a gyerekek „három kismalacot” akarnak játszani,
- valamint a látszólag a bíró és az orvos között zajló párbeszédben folyamatosan érzékelhető Anna szellemének jelenléte.

A gyertyák csonkig égnek két háromszög is egybevág; a Tábornok, Konrád, Krisztina, valamint a végső beszélgetés hasonlóképp háromszemélyes volta. A szerelmi háromszög teljességét tehát a két regényben az adja, hogy áthatja a dialógusokat Anna és Krisztina jelenléte, bár a cselekmény idején már egyikük sem él. Szávai János nyomán elmondhatjuk, hogy az említett párbeszédekben „a második beszélő látenszen van jelen, szavai nincsenek ténylegesen ott, mégis mély nyomot hagynak az első beszélőtárs jelenlevő szavain. Noha [javarészt – saját megjegyzés] egy ember beszél, mégis érezzük, hogy ez párbeszéd, mégpedig a lehető legfeszültebb beszéd, ahol minden egyes szó minden rezdülésével a

¹²⁴ *Gyertyák*, 21. o.

¹²⁵ *Kassai*, 109-110. o.

láthatatlan beszélőtárs szavaira felel, azokra reagál, önmagán túlra, saját keretein kívülre mutat, a ki nem mondott, látens idegen szóra.”^{126 127}

A szerelmi háromszögek tulajdonságait tekintve a titkok létjogosultságért kiáltanak. A két regény (*Válás Budán*, *A gyertyák csonkig égnek*) szereplői minduntalan titkokba ütköznek. Vitába szállva a már korábban hivatkozott Szegedy-Maszák-kijelentéssel, miszerint a szerelmi háromszög „háttér”, épp ellenkezőleg, a rejtélyek és az igazság kulcsai oka éppen ezekben a geometriai alakzatokban keresendő. Gondoljunk csak a Tábornok szülei közti titokra (az anyja sohasem mondja meg férjének, hogy a kastélyban rendezett bálon miről beszélt a császárral), mely alapján kimondhatjuk; ez is titkalapú háromszög. A teljesség igénye nélkül:

- Kőmíves Kristóf álmai,
- Krisztina naplója,
- Henrik anyjának a titka,
- Konrád titka,
- a zene titka,
- és Greiner titka

mind okozói és kiváltó okai, három ember sorsa összefonódásának. A Szávai János nyomán, a dolgozatba beemelt *Kreutzer szonáta* Pozdniseve is hasonló rejtély hordozója.

A zene motívuma végig jelen van a történetekben: a *Kreutzer szonáta*-ban a címadó Beethoven- mű, Chopin: *Fantaisie polonaise* *A gyertyák csonkig égnek*-ben, valamint szintén itt – Szegedy-Maszák nyomán – *a Radetzky induló* („ugyanúgy a kettős monarchiáról szól s annak hadseregéről, mint a *Gyertyák*”¹²⁸). A muzsika „illetlen, szemérmetlenül nyafogó, kellető, hívó és taszító”¹²⁹ a *Válás Budán*-ban. A zene a szövegekben mint kártékony elem és veszélyforrás jelenik meg. Talán azért, mert képes a tudatalattira hatni, illetve az ösztönöket, két ember nem látható viszonyát megjeleníteni, érzékeltetni.

Csakugyan feltételezhető egyfajta aggodalomra okot adó aspektus; hiszen amint rekesztődik ki Henrik Konrád és Krisztina viszonyából, úgy érzi magát Pozdinsev is kirekesztve felesége és Truhacsevszkij (a hegedűművész) számára megnyíló világból.¹³⁰

¹²⁶ Kassai, 135. o.

¹²⁷ BAHTYIN Mihail: *Dosztojevszkij poétikájának problémái*. Bp. Osiris, 2001. 244. o.

¹²⁸ Szegedy-Maszák: *Márai Sándor*, 121. o.

¹²⁹ *Válás Budán*, 61. o.

¹³⁰ Kassai, 137. o.

Ugyanakkor ez az *aggodalom* csupán a férfiak elméjét fertőzte, a nők (Krisztina, Pozdnisev felesége) valóságos szenvedéllyel szerették a zenét. A Tábornok felesége férjéhez költöztekor szekéren hozatott magának „egy spinétet, mert az asszony zenével akarta szelídíteni a fenevadakat.(...) éjjel őzek és szarvasok léptek elő az erdőből, megálltak a hóban és holdfényben, a kastély fényes ablakai felé figyeltek, oldalt hajtott fejjel, csodálatos kéken tükröző, sötét és komoly állatszemekkel, s hallgatták a kastélyból szivárgó zenét. „Látod?...” – mondta az asszony a zongora mellett és nevetett.”¹³¹ Pozdnisev felesége „(...) megörült, hogy módja lesz hegedűkísérettel játszania, amit nagyon szeretett.”¹³²

A legszembeötlőbb ellentét hogy a Tábornok felesége Párizsból, Bécsből hozatta a bútorait és a zeneszeretétét, míg férje kastélya „a csöndet is magába zárta.”¹³³ Ez a kettősség, a kultúrabeli és neveltetésbeli különbség, melyet nem tudtak feloldani házasságukban. Ezt a hiány keltette rést töltötte be Konrád, aki a két világ határán egyensúlyozott, tulajdonképpen kétlaki életet élt. Ez az egyik magyarázata a hős feminimitásának, hiszen a Márai-regények (*Válás Budán, A Gyertyák csonkig égnek*) férfitípusai nem zenekedvelők, sőt egyenesen kártékónynak gondolják azt. *A Kreutzer szonáta* ebben az értelemben is rokonítható a Márai-művel.¹³⁴

¹³¹ *Gyertyák*, 19. o.

¹³² TOLSZTOJ Lev: *Kreutzer szonáta*, Bp., Magyar Helikon, 1978, 79. o.

¹³³ *Gyertyák*, 23. o.

¹³⁴ *Kassai*, 115. o.

VIII. A zene és Konrád

Nőies vágyak

A második fejezetben tett utalás a romantikára azért volt kulcsfontosságú, mert a Márai-típusú elbeszélő prózának gyakori visszatérő témája a zene és a képzőművészet.

A zene nem csupán mint motívum jelenik meg a regényben, hanem szemantikai értéket nyer mint Konrád titka, menedéke. *A gyertyák csonkig égnék*-ben végig dominanciára tör a gondolat, miszerint a férfit az teszi férfivá, hogy uralkodni tud magán, képes uralni az érzelmeit. Az intézetben (ahol a férfiak archetípusát képzik) nem tűrték „ezt a lázadást, a zene zendülését.”¹³⁵ Konrád ezzel szemben képtelen úrrá lenni ösztönös *vágyakozásán*, melyet a zene iránt táplál. „Mindenféle zene, a legközönségesebb is, oly közről érintette, mint egy testi támadás. Elsápadt, szája remegni kezdett. Valamit mondott neki a zene, amit a többiek [férfiak – saját megjegyzés] nem értettek. Valószínűleg nem értelméhez szóltak a dallamok.”¹³⁶ Hanem a *vágyaihoz*. Pedig megeskette Henriket – tízéves korukban (amikor még Konrád „komoly volt és szemérmes, mint minden igazi férfi”¹³⁷) –, hogy bár „*vágyaik* [saját kiemelés] jelentkeztek a vérben, az idegekben, (...) tisztán élnek, (...) mély rendtartásban, melyet évszázadok gyakorlata, és tapasztalata írt elő.”¹³⁸ A zene hallatakor „elfeledte hol van, (...) nem látta a (...) szép hölgyeket (...), ilyen pillanatokban Konrád nem volt katona.”¹³⁹

Az idézethalmazzal arra utaltunk, hogy a Márai szövegben megjelenő *férfitípus* és a már kamasz Konrád *típusa* nem mutat sok hasonlóságot, sőt szinte ellentétben állnak egymással. A regény határozottan fogalmaz: „Egy nyáron este, mikor a kastélyban Konrád a Tábornok anyjával négykezeset játszott, (...) azt mondja valaki, (...) az élet kötelesség, a zenét is el kell viselni. *Hölgyeknek* nem illik ellentmondani.”¹⁴⁰ A két „*hölgy*” testében egyszerre történt akkor valami. A cselekmény e fázisában derül fény egy újabb titokra: Konrád Chopin rokona. „A testőr, nagyon figyelmesen, kissé előrehajolva bámulta fia barátját, mintha most látná először.”¹⁴¹

¹³⁵ *Gyertyák*, 41. o.

¹³⁶ *Gyertyák*, 42. o.

¹³⁷ *Gyertyák*, 36. o.

¹³⁸ *Gyertyák*, 36-37. o.

¹³⁹ *Gyertyák*, 42. o.

¹⁴⁰ *Gyertyák*, 42. o.

¹⁴¹ *Gyertyák*, 44. o.

A zene természetesen nem tekinthető általános értelemben véve nőies motívumnak, azonban Konrád személyiségének vizsgálatakor, Márai fogalmazásának tükrében nagyon határozott nézettel találkozhatunk: Konrád egyenesen *hölgy*, és erre a „polonéz-fantáziát” követően, a Tábornok apja nézőpontján keresztül utal a szerző. „És az a ’*másféleség*’, melyről az apa beszélt, mikor Konrád és a grófnő a „polonéz-fantáziát” játszották, hatalmat adott Konrádnak a barát lelke fölött.”¹⁴²

¹⁴² Gyertyák, 51. o.

XI. Összegzés

Azzal a reménnyel tárgyaltuk Márai Sándor *A gyertyák csonkig égnek*-ét, és a *Válás Budánt*, hogy talán egy önmagának érvényt szerző, új megközelítést dolgozzunk ki az idézett művekhez, munkánkkal hangsúlyozzuk a regények művészi megalkotottságát, valamint reflektáljunk a művek viszontagságos recepciótörténetére.

Az interpretáció alapjául szolgáló hipotézis (miszerint Konrád vonzódása Henrik felé többletérzelmekkel bír) nem pusztán egy új kiindulópont a befogadáshoz, hanem önmagában is kiemelkedően fontos, a társadalmat közvetlenül érintő problémakörre hívja fel a figyelmet, jelesül a *más*, meleg nemi identitás elfogadásával kapcsolatos véleménykülönbségekre. Konrád személyén keresztül *A gyertyák csonkig égnek* olyan értelmezést kaphat, mely a valóság olyan szimbolizált elemeit helyezi előtérbe, mint a barátság, és a zárt tér jelentéshalmaza, a hűség és a házasság fogalomviszonya, határmezsgyék, homoszexualitás. Összefüggést láthatunk azonban az egyén és a középosztály „*betegsége*” valamint a közelmúlt magyar történéseinek *katasztrófái* (többek között a világháború) között is, mely már gyakorlatilag társadalmi szimbólummá forrt metafora.

A hipotézis két alappillére: Erősz teljhatalma szinte mindenk felett, valamint a freudi tanok a gyermekkori élmények és következményeik vonatkozásában volt.

Márai Sándor írásművészete nem csupán abban rejlik, hogy a rendkívül érzékenyen megfigyelt valóságot költözteti be regényeibe. Figurái élők, szinte valósként álltak előttünk, és az alapszituációk cseppet sem mutatkoztak mesterkéltnek. A mindezt összetartó kohézió az író folyamatos, hangzatos véleménynyilvánítása.

A dolgozat témája és terjedelme miatt nem tudtam foglalkozni a Márai életmű politikai megítélésével és az elmarasztaló szakirodalomnak is csupán néhány nézetét idézem fel. A legáltalánosabb az a felfogás - *A gyertyák csonkig égnek*ről – melynek kiindulópontja alighanem az 1930-as évek végén kialakult s lehangzatosabban Örley István által képviselt kritikus elutasítás.”¹⁴³ ¹⁴⁴ Rónay László szerint „a mondatok olykor ritmikusak, a jellegzetes márais szóismétlések és gondolatpárhuzamok szokatlan bőségben olvashatók. Mintha a bőségnek stiláris változata helyettesítené magát az életet, annak váratlanságát, gazdagságát, kiismerhetetlenségét. Mindez azonban nem teszi hihetővé, életszerűvé a regényt, mely alighanem írói pályájának egyik legbravúrosabban szerkesztett, legsikertelenebb

¹⁴³ ÖRLEY István, *Márai-mű új állomásai* Nyugat, 1941. 529-534, és *Klasszicizálódás vagy útvészítés*, Magyar Csillag 1944. 175-179.

¹⁴⁴ *Kassai*, 125. o.

vállalkozása.”¹⁴⁵ Nem tartom szükségszerű írói feladatnak *hihető* regényt alkotni, a regényvalóság felel a hitelességért. Mások részértékeket látnak benne. Így például Szegedy-Maszák Mihály szerint e mű abba a típusba tartozik, amelyben „a lélektani regény korrajzzal keveredett. A műfaj eldöntetlensége is okozza, hogy egyikük sem teljes értékű műalkotás. Elsősorban az adja jelentőségüket, hogy biztosították az átmenetet Márai korábbi s későbbi pályaszakasza között.”¹⁴⁶ ¹⁴⁷ A *műfaj eldöntetlensége* azonban csupán arról tanúskodik, hogy valami új, az eddigi mintákkal szakító regényforma van születőben, a kategorizálhatatlanság nem vonhat le értéket egyik Márai-regényből sem. S bár Lőrinczy elismeri a *Válás Budán* kapcsán, hogy [ha] „akadnak is esztétikai-poétikai gyarlóságai, ha nem is tartozik a Márai legjobb legemlékezetesebb művei közé”, hozzáteszi: „sokszólamú voltát, mélységeit, részértékeinek sokasságát bajosan tagadhatnók.”

Az elmarasztaló kritikáknak ellentmondani látszik *A gyertyák csonkig égne*k nagyszámú idegen nyelvű fordítása, főként Christopher Hampton *Embers*¹⁴⁸ című drámája az egyik legjobb példa, hogy a regény sikere a huszonegyedik században külföldön sem csökken.¹⁴⁹

Ennek okaként *A gyertyák csonkig égne*k olyan általános érvényű, szimbólummá vált *valóságelemei* jelölhetők meg, amelyek a jelen kor befogadója számára is érvényesek

Reménykedem abban, hogy dolgozatom hozzájárult ahhoz, hogy felhívja a figyelmet a remekmű örökérvényűségére, amelynek titka az állandó aktualitás.

.....

Juhász Tamás

¹⁴⁵ RÓNAY László, *Márai Sándor*, Bp., Korona Kiadó, 1998, 144

¹⁴⁶ Szegedy-Maszák, *Márai Sándor* 117. o.

¹⁴⁷ *Kassai*, 125. o.

¹⁴⁸ HAMPTON, Christopher, *Embers*, Duke of York's Theatre, 2006 (*A Gyertyák csonkig égne*k angol drámafordításának címe)

¹⁴⁹ További információk a szindarabról: <http://www.pim.hu/object.1c9ffbdb-17a7-479a-bf9a-e7caef693d9b.ivy#>

Bibliográfia:

ADY Endre, *A magyar Pimodán, Vallomások és tanulmány*, VI, In.: Nyugat, 1908, 4.szám

ALMÁSI Miklós, *Az óriásregény – Nádas Péter: Párhuzamos történetek*: <http://www.muvesz-vilag.hu/irodalom/hirek/1956>; 2006. május 31.

AURELIUS, Marcus, *Elmélkedések*, fordította Huszti József (forrás: I. H. Leopold: M. Antoninus imperator ad se ipsum. Oxonii, 1908), Magyar Elektronikus Könyvtár (<http://mek.oszk.hu/00600/00606/00606.htm>)

BAHTYIN, Mihail, *Dosztojevszkij poétikájának problémái*, Bp., Osiris Kiadó, 2001

BALOGH Magdolna, *Krízis és katarzis*, In.: BOJTÁR Endre, *Áttűnések*, Bp., Ballasi Kiadó, 1992, 254. o.

BARTHES, Roland, *Beszéd-töredékek a szerelemről*, Budapest, Atlantisz, 1997,

BÍRÓ Lajos: *A fiatal Ady Endre*, Nyugat, 1919, 4-5.szám

HAMPTON, Christopher, *Embers*, Duke of York's Theatre, 2006

CZETTER Ibolya, *Márai naplójának nyelvi világa a retorikai alakzatok tükrében*, Akadémiai Kiadó, 2002

DERRIDA, Jacques: *Some Statement and Truism about Neologisms, Newisms, Postisms, Parasitisms, and other small Seimisms, in The State of „Theory”: History, Art, and Critical Discourse. Ed. David Carroll*, Stanford, Stanford University Press, 1994

ÉLESZTŐS László- ROSTÁS Sándor, *Magyar Nagylexikon* II. kötet, Bp., Magyar Nagylexikon Kiadó, 1997

FRIED István, *Író esőköpenyben: Márai életének, pályájának emlékezete*, Bp., Helikon, 2007

FRIED István, *"Ne az író történjen meg, hanem a műve": a politikus és az irodalmi író Márai Sándor*, Bp., Argumentum, 2002

- FURKÓ Zoltán, *Márai Sándor üzenete*, Budapest, Püski kiadó, 1990
- FÜZI László, *A Semmi közelében*, Pozsony, Kalligram, 2003
- GIDE, André, *Ha el nem hal a mag*, Bp., Európa, 1991, 299.
- GYÖRFFY Miklós, *A magyar elbeszélő szólamok*, Pozsony, Kalligram, 2004
- ISER, Wolfgang, *Az értelmezés világa*, Budapest, Gondolat Kiadó, 2004
- JASPERS, Karl, *Bevezetés a filozófiába*, Budapest, Európa, 1988
- JAUSS, Hans-Robert, *A költői szöveg az olvasás horizontváltásában = H.-R. J., Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, ford. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, Bp., Osiris, 1997
- KÁROLYI Csaba, *Ecce Homo*, Élet és Irodalom, XLIX. évfolyam, 46. szám, 2005. november 18
- LŐRINCZY HUBA, *Világkép és regényvilág: újabb Márai-tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 2002
- LŐRINCZY Huba, *"...személyiségnek lenni a legtöbb..." : Márai-tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 1993
- LŐRINCZY Huba, *Két példázat az emberi kapcsolatok szövevényes voltáról*, In.: *Forrás* 2002/1. 86-104. o.
- MÁRAI Sándor, *A Gyertyák csonkig égnek*, Bp., Helikon, 2005
- MÁRAI Sándor, *A Gyertyák csonkig égnek*, Bp., Helikon, 1998
- MÁRAI Sándor, *Válás Budán*, Bp., Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, 1993
- MÁRAI Sándor, *Válás Budán*, Bp., Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, 2001

MÁRAI Sándor, *Egy polgár vallomásai*, Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, Bp., 1990

MÁRAI Sándor, *Ég és föld*, Bp., Helikon, 2001

MÁRAI Sándor, *Füves könyv*, Bp., Helikon, 2007

MÁRAI Sándor, *Kassai őrző*, Budapest, Helikon Kiadó, 1999

MÁRAI Sándor, *Napló 1945/57*, Bp., Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, 1990

MÁRAI Sándor, *Napló 1943/44*, Bp., Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, 1990

MÁRAI Sándor, *Zendülő. Feltékenyek. A Garrennek műve regényciklus első része*. Budapest, 1995

ÖRLEY István, *Márai-mű új állomásai* In.: Nyugat, 1941. 529-534, és *Klasszicizálódás vagy útvesztés*, Magyar Csillag

PASCAL, Blaise, *Gondolatok*, Bp., Gondolat kiadó, 1983

POSZLER György, *Példázatok, erkölcsök, tények*, In: *Társadalmi szemle*, 1983/8-9

RÓNAY László, *Márai Sándor*, Bp., Korona Kiadó, 1998

SAPIENTIA Erdélyi Magyar Tudományegyetem, *A zárt tér archetípusa*
<http://film.sapientia.ro/uploads/oktatas/segedanyagok/10.A%20zart%20ter%20archetipusa.pdf>

SNOPEK, Jerzy, *A századforduló irodalma Lengyelországban és Magyarországon*, In.: BOJTÁR Endre, *Áttűnések*, Bp., Ballasi Kiadó, 1992

SZÁVAI János, *A Kassai dóm: közelítések Márai Sándorhoz*, Pozsony, Kalligram, 2008

SZEKÉR Endre, *Márai Sándor és világa*, Bp., Argumentum, 2010

SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Márai Sándor*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1991

TOLSZTOJ, Lev, *Tanulmányok, cikkek, vallomások 1859-1909*, Bp., Magyar Helikon, 1967

TOLSZTOJ, Lev, *Kreutzer szonáta*, Bp., Magyar Helikon, 1978

TOMAJI Attila: *Márai Sándor*, Érd, Elektra kiadóház, 2008